

K. Csilléry Klára

A fa tulajdonságaira vonatkozó ismeretek a mátraalmási (szuhahutai) faszerszámkészítőknél

Különnyomat az Egri Dobó István Vármúzeum *Agria évkönyvének 1987. évi kötetéből*

A következő leírás az 1950-ben benyújtott, „Szuhahuta népi faipara” című egyetemi szakdolgozatom részét képezte. Ez volt első nagyobb néprajzi anyaggyűjtésem; amit az 1948-as és 1949-es évek folyamán, Szuhahután, a mai Mátraalmáson (Nógrád m.) végeztem. Lényegében az ekkor gyűjtöttre támaszkodik a község történetéről 1955-ben megjelent tanulmányom.¹ Az anyag alapján - ami az 1950-es, 60-as években további gyűjtésekkel bővült - tervezett monográfia azonban sajnos mind ez ideig még nem készülhetett el.

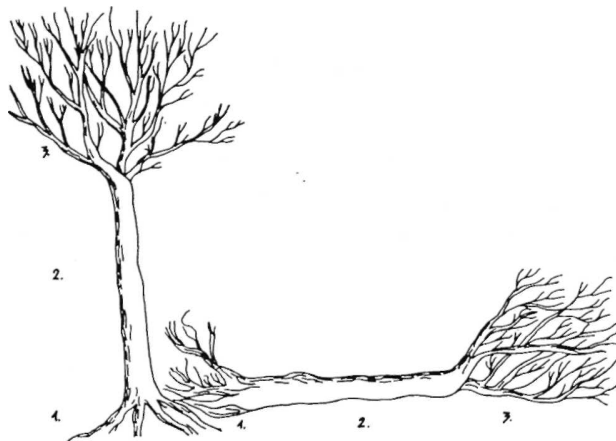
A szuhahutai gyűjtés itt következő részletének az ad aktualitást, hogy a paraszti természetismeretrel szemben tudásunk még ma is meglehetősen hézagos. Igaz, a népi növényismeretre vonatkozó kutatások számos hasznos összefoglalást eredményeztek, ezek azonban a helyileg ismert növények számbavételén túl egyedül az egyes fajok hasznosítási módjának, illetve a hiedelmekben játszott szerepének a lejegyzését tekintették feladatuknak.² Minthogy azonban én egy háziiparos közösség technológiai ismeretkörének a feltárására törekedtem, egyre inkább világossá vált, hogy a biztosabb megítéléshez meg kell kísérelnem a faanyag tulajdonságaival kapcsolatos tudásnak a dokumentálását is. Erre még a népi faiparnak szentelt dolgozatok is kevés figyelmet szoktak fordítani, megelégedve az adatközlők néhány elszórt és esetleges utalásának a közreadásával.

1. K. CSILLÉRY Klára: *Predbezné poznámky k spracovaniu l'udového drevárstva na slovenskej dedine Szuhahuta (Mád'arsko)*. Slovensky národopis III. (1955.) pp. 353-372.

2. Megjegyzem, magam is összeállítottam a listáját a szuhahutaiak által a famunkákhoz használt 32 faféléségnek, felsorolva az alkalmazásuk módját, illetve taglalva a faszerszámkészítőktől számon tartott tulajdonságaikat. Mivel azonban dolgozatomnak ez a fejezet nagyjából azonos terjedelmű a jelen közleménnyel, az itteni, együttes közreadástól hely hiányában el kellett tekintenem.

Szuhahután 1948-ban negyvenketten foglalkoztak faszerszámok előállításával, mindazonáltal a faanyagot illető tudás felvázolásához tizenkét háziiparos mestertől kaptam adalékokat, az összefüggő kép megrajzolásában pedig a helyi közvélemény által a legjelesebbek közt számon tartott Gembiczki Prófusz Sándor és Stork István nyújtott alapvető segítséget.³ A fák tulajdonságait, hibáit a faszerszámkészítésben játszott fontosságuk szerinti csoportosításban adom. Lévén Szuhahuta lakossága szlovák anyanyelvű, az egyes magyar népi kifejezések mellett zárójelben megadom a szlovák megfelelőket is. Ezek összegyűjtését férjem, Király Péter végezte el.

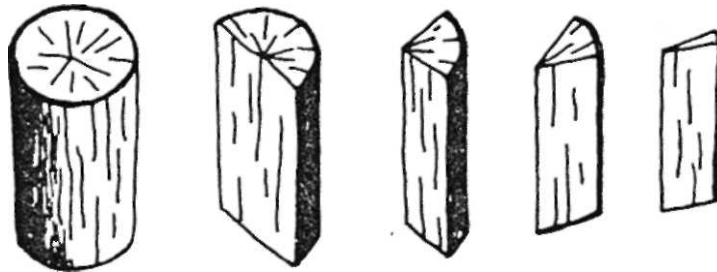
Meg kell jegyezni, hogy a gyűjtés idején a szuhahutaiak magyar szókincsében kismértékben - és kevesektől használva - megtalálhatók voltak az erdészeti műnyelv egyes kifejezései (pl. a fa "koronája") is. Ezek a bér munkában végzett erdei fakitermelés, különösen pedig az erdei szakmunkásképző tanfolyamok révén szüremkedtek be. Mégis az ilyen befolyást nem lehetett mélyrehatóan mondani. Az 1914-ben született Stork Gyula szerint: "Az iskolában tudni tudtuk, hogy miről beszélnek, de nem ezekkel a kiejtésekkel, amivel ott beszéltek. Ezeket a kiejtésekkel mi nem tudjuk megtanulni, ezek nekünk nehezek." A lábon álló fán (*drevo*) a hutaiak megkülönböztették a gyökerét (*koreň*), a derekát (*drík*) és a koronát (*vrchólek*), a gallyakkal (*haluza*, *haluzka*) s azon a lombbal, *harasztal* (*líst*). A kivágott fa (*drevo*) gyökere a *tuskó* (*pňák*), a ledőlt törzs a *rönk* vagy *röng* (*rönk*, *röng*), a földön fekvő koronára pedig azt mondták - *farka* (*chvost*). Az ágak helye *agancs* (*hrča*, *hrčka*) - (1. kép).

1. kép. A fa fő részei; álló fán: 1. gyökere (*koreň*), 2. dereka (*drík*), 3. korona (*vrchólek*); kivágott fán: 1. *tuskó* (*pňák*), 2. *rönk* (*rönk*), 3. *farka* (*chvost*)

3. Hozzá kell tennem, hogy bár az előadandó ismeretek túlnyomó többsége a faszerszámkészítők körében köztudottnak mondható, az összefüggéseket nem mindenki látta egyforma tisztán. A jó képességű famunkások idevágó ismeretei közt jobbra csak a számukra kisebb jelentőségű részletekben találtam eltérést, ez a szövegből is kitűnhet. Egyébként viszont azt tapasztaltam, hogy az eltérések az egyes készítők közt leginkább a fáról való ismereteknek a gyakorlatban való alkalmazni tudásában voltak.

A ledöntött fa vastagabbik vége a *nagy vége*, levágva: *első tőke* vagy *tűké*, illetve *töve* (*prví ~ prfší klát — kúsek ~ sakas*), a vékonyabb *a feje* (*hlava*). Ha feldarabolják a fát, a meghatározatlan célú, nagyobb szakaszok neve megint csak *rönk*, de már a készítenő szerszám nagyságára leszabott darabok neve *tőke* vagy *tűké*, esetleg *egész szakasz*, *egész tőke* vagy *tűke* (*klát, klátek, celí klát, sakas, kúsek*). Ha ezt hosszában kettőbe hasítják (2. kép), *félszakasz* vagy *félfa*, *féfa* (*polovic*) a neve, s ha ezt ismét felbe vágják, annak neve *negyed* vagy *negyedrészfá*, *negyedfa*, *negyedes szakasz*, *fertály* (*štvrt'*). A félszakasznál kisebb, pontosan meg nem határozott nagyságú fa neve *darab fá* (*kúsek, kus drevo*), ez lehet negyedrészfá is. A legkisebb, sugaras hasítással tovább már nem osztandó darab a *deszka* (*doska*).

2. kép. A rönkből nyert darabok, sorrendben: 1. *tőke* (*klát*), 2. *félfa* (*polovic*), 3. *negyedfa* (*štvrt'*), 4. *darab fá* (*kúsek*), 5. *deszka* (*doska*).

A hutások a fa háromféle metszetét (3. kép) a következőképp tartották számon. A fát lehet *kérészbe* vágni, az így keletkezett metszet neve: *vége* (*konce*). Lehet a fát sugarasan, *deszkára* hasítani (*na desku*), ezt a metszetet *színinek* (*sín*) nevezték, de mondták *rostás részinek* is. Az érintős metszetet úgy nyerték, hogy a fát *packáxa* hasították (*na podblan*). a metszet neve: *packa* (*podblan*).

A fa keresztmetszetét nézve, a szuhahutai faeszközkészítők a következő részeket különböztették meg: a *kéreg* vagy *haj* (*kúra, šupka*) - ha lágy, akkor csak *haj* (*liko*) -, az ezen belőli farész a *fehérje* vagy *fehér rész* (*slaňina, bilmo ~ belmo*) s legbelül a bélrész. a *vógye* (*strežeň*). A *fehérjénél* is megkülönböztetik a *hajfelülvaló* vagy *hajálul levő* (*otkúri*) fát és a *vógyitül valót*.⁴ Gesztfáknál mindez annyiban módosul, hogy bár a sziaács neve *fehérje*, a geszté viszont *pirossá* (*červení*). A *vógye* legközepe, a *küllős közepe* csak szlovákul visel külön elnevezést: *duša*. „Magyarul egy szóra esik: *vógye*”.

4. Az eredeti dolgozatba utólag beiktatott pótlások némelyikénél, miként ebben az esetben is, a szlovák megfelelőnek a felgyűtésére nem került sor.

A fa rostjait általában *szálának* mondták (*letá, sál*), a gyűjtés idején a fiatalabbak az erdészeti műnyelv hatására *rostnak* is. A különböző metszeteken látható vonalas rajzolatokat *síknak* (*šík*) nevezték, a húrmetszeten megmutatkozó hiperbola alakú rajzolatokat *rózsának* (*ruža*).

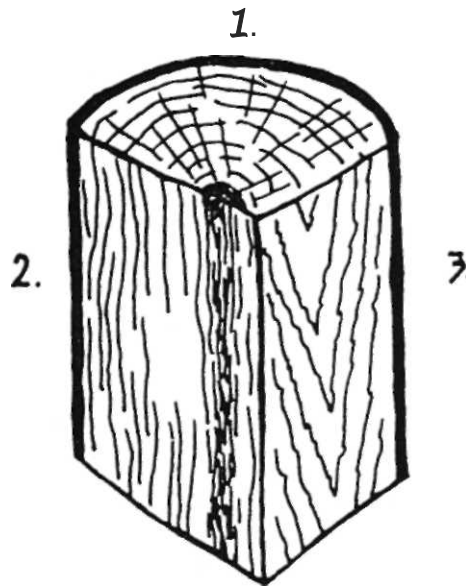
A fa hasznos tulajdonságai

A hasíthatóság

A szuhahutai faszerszámkészítők számára a fa leglényegesebb tulajdonsága a hasíthatóság volt, mivel egész készítési technikájuk hasításon alapszik.⁵ A könnyen hasadó tőkét mondták *jó, finom, (dobré)* fának, míg a nehezen hasadókat *rossz, kutya (pláné, psovacé)* névvel illették. A hasításnak a helyi népi faiparban játszott nagy jelentőségével magyarázható az, hogy megfigyeléseik közül éppen a fa hasíthatóságára vonatkozó ismeretek a leggazdagabbak.

A faszerszámkészítők tapasztalatból tudták, hogy a fát csak a rostok növéseinek irányában lehet hasítani, tehát keresztbe nem. A deszkára hasítás, tudjuk, sugár irányban történik (3. kép), a bélsugarak mentén. Ez a könnyebb, biztosabb eljárás, rendszerint ezt alkalmazták. Megokolni azonban nem tudták, miért hasad így könnyebben a fa, mint *packára*. Packára általában nehéz hasítani, nagyobb óvatosságot is kíván ez a művelet. Érthetőhát, hogy elismerően mondták, ha sikeres volt ez a ritkán alkalmazott hasításmód: „*Jó fa, mer packára is jó hasad!*”

5. Szuhahután csak néhány, az itt élők munkássága szempontjából jelentéktelen alkalmazási területe volt - számos sikertelen kísérlet mellett - a felfűrészeléssel, *porcogolással (porcogovat)* nyert deszkának. Általában véve mondható, hogy a gyűjtéseim időpontjáig a fűrészelt deszka lényegében nem tudott szervesen beépülni a helyi faszerszámkészítés hagyományos technológiájának a rendszerébe.

3. kép. A fa metszetei: 1. vége (konce), 2. színi (sín), 3. packa (podblan).

A szuhahutai készítők tudták, hogy a fa hasíthatóságát igen sokféle tényező befolyásolhatja. Számon tartották, hogy maguk a különböző fafélések sem egyforma könnyen hasadnak. Gyakorlatuk nyomán a bükkfát tartották a legjobban hasadó fának, megítélésük szerint ez az, melynek egyedei közt a legritkább a rosszul hasadó vagy megmunkálásra egyáltalán nem alkalmas példány. A cserfáról viszont éppen az ellenkezőjét vallották: csak elvétve akad olyan szál, amelyik jól hasítható. A jávornál meg a megfigyeléseik szerint egyformán gyakori a jól hasadó és a nehezen megmunkálható.

Mondogatták azonban, hogy azonos faféléseken belül is nagy különbségek vannak fa és fa között. Mitől függ a fák hasíthatósága? A szuhahutaiak tapasztalata szerint elsősorban a fát alkotó rostok sűrűségétől vagy ritkaságától. „Amelyiknek a rostya ritka és hosszú, az jó hasad, amelyiké nem, az nem. A ritka fa jó hasad.” - közölték.

Annak pedig, hogy melyik fának vannak sűrűn a rostjai, melyiknek ritkán, a szuhahutaiak számos törvényszerűségét ismerték. Ezek közt az egyik az, hogy a fiatal (mladé) fa szálai mindig tömöttebben helyezkednek el, míg az idős, öreg (staré) fáé ritkábban. Ebből következik, hogy az olyan faféléseknél is, amelyeknél a fiatal példányok szinte kivétel nélkül rossz hasadók, az öreg egyedek közt nemegy jó minőségű szerszámfa akad. Ugyanígy a különben kevésbé értékes fafélések öreg példányai a nálánál becsesebb fákéval vetekszenek. A szuhahutai adatközlők véleménye: „Van olyan bikfa, öregebb, hogy nem ér kevesebbet, mint a jávor.”

A talaj milyensége is befolyásolja a rostok sűrűségét. A faszerszámkészítők tudták, hogy *fekete, kövér földben* jobban fejlődik a növény, *parázs (rítké, krechké), könnyő* lesz, míg a *köves részen*, szélnek kitett helyeken élő fa kevesebb tápanyaghoz jut, és lassabban gyarapodva, sűrű, *sőrő* felépítésűvé válik, *nehéz, acélos* lesz. Így a megmunkálása is bajosabb és a belőle készült szerszám is nehezebb. Ugyanígy a *verős oldalon, déli részen (poledná strana, déli résen)* a hegység déli, délkeleti lejtőin növekvő fa is szebben gyarapszik, könnyebben hasítható anyagot ad az *árnyékoldalon, északi részen (ésaki résen)* álló fáknál.

De bármelyik erdőrészeiről való is a fa, magyarázták az adatközlők, a kelet és dél felé néző oldala, a *napkeletű, naprésrű (sluncavi)* álló mindig jobban fejlett, kövérebb (*tucné*), mivel több napfényhez jutott, mint az ellenkező oldal, áfának *napnyugattá, árny ékiú (t'ínavi)* levő fele, a *sovány, az erősebb rész*. „A naprésrű kövérebb, mer a nedvesség oda szolgál, ahol melegebb a fa. A fának is a keletű, féldéltű, a nap ahogy jobban éri a fát, ott a fa ódala nagyobb is. kövérebb, mer azon a mézgája jobban nől” - vélekedtek. Jól tudták azonban, hogy a fa két oldala közti növekedésbeli eltérés zárt állású, sűrű erdőben csekélyebb, mint az erdőszéleken vagy a szabad térségben, magánosan nőtt fatörzseknél. Másrészt azt is számon tartották, hogy a fák növekedésének ez a hasíthatóságra is kiható sajátossága az idősebb példányokon jobban kitűnik. „Ha már olyan vastag, mint a fazék, akkor az egyik oldal jobban hasad, a másik nem.”

Mindezen túl, a faszerszámkészítők azzal is számoltak, hogy minden fánál tetemes különbség észlelhető az alsó, tőhöz közeli és a felső, csúcsrészek hasíthatósága között. A fának a *feji* hasítható a legjobban, míg a *tővi* a legtöbb esetben csak tűzre való. A szuhahutaiak megfigyelései arra is kiterjedtek, hogy különbség van a fatest külső, kéreg felőli, illetve a belső részének a hasíthatósága között, lévén az előbbi lazább szövetű, míg ez meg sűrűbb. A legtömöttebb a *vőgye*; emlegetik, hogy nemritkán a belevágott baltának is kihajlítja az élet.

A fa hasíthatóságát jelentősen befolyásolja a fa víztartalma is. A *fák- és ekként* említve, a szuhahutaiak a településüket körülvevő erdők természetes állományát, a lombos fákat értették -, nyersen sokkal eredményesebben hasíthatók, mint szárazon. A száraz lombos fa csak nehezen munkálható meg, de a legtöbb erőfeszítést az olyan, kissé megszikkadt, fonnyadt fának a hasítása kívánja, melyet levágása után két-három hétig otthagyták az erdőn, anélkül, hogy a gallyait levagdosták volna. Az ilyen fát *beszáratt-nak (zavadlé)* mondták. Ilyesmi nemegyszer előfordult, ha valaki lopva szerezte a fát, és tudta, hogy az erdész megkísérli kilesni - különösen, ha két fát vágott le egyszerre és a másodikat a helyszínen kellett hagynia; „akkor csak egy-két hétre mentünk el érte, mikorra megunta az erdész lesni.”

Természetesen számon tartották a faszerszámkészítők azt is, hogy a fa hasíthatóságát a növekedés során szerzett különböző hibák is befolyásolják; ezekről részletesebben a hibákról szóló szakaszban lesz szó.

Rugalmasság, hajlékonyság

A fa rugalmassága és hajlékonysága több szempontból is fontos volt a szuhahutai famunkások számára. Ismerete elengedhetetlen volt bizonyos műveletek elvégzéséhez, elsősorban a villakészítéskor és a gereblyekáva hajlításánál. A vékony fatörzsekből készült tárgyak, kaszanyél, kapanyél vetemedése esetén ennek az ismeretében lehetett a hibát orvosolni. Ismerni kellett a fának ezt a jellemvonását azért is, mivel a fák hajlíthatósága fordított arányban van a hasíthatóságukkal és a fának rugalmassága gátolhatja a megmunkálást.

A hajlékony fát a hutai faszerszámkészítők *szívós (t'ahovité), húsos (masovité)* névvel illették, ellentétben a *parázs (krechké), kövér (tučné)* fával. A nagyon szívós, nehezen megmunkálható fára azt mondták: *erős (mocné), gúzsos (tuhé)*. Szívós faféleség-ként tartották számon a kőrist, szilt, nyírt és gyertyánt. Hasított villa készítésére elsősorban ezekből válogattak. A fiatal fák mindig szívósabbak, ezért hasított ágú villának csak egészen fiatal husángokat választottak, olyanokat, amelyekből csak egy, esetleg két villa tellett ki. Az újabb, toldott ágú villának is legfeljebb 25-30 cm átmérőjű fát használtak fel, tapasztalatból tudva, hogy az annál vastagabb már törik.

Az előbbieken a hasíthatósággal kapcsolatban elmondottakból következik az a felismerés, hogy a sziklás talajon és az északi oldalon nőtt fa szívósabb, rugalmasabb, illetve, hogy minden fa árnyékos, észak felé néző oldala, továbbá a növénynek a tő felé eső részei jobban hajlíthatók, mint a fa napos fele és a csúcshoz közel levő szakasz. Értelmezhető tehát, hogy a toldott ágú villának lehetőleg nem a fa kéreg felőli részéről lehasított darabot használták fel, hanem a vogy/től származót.

Az eddig elmondottakkal függ össze az is, hogy gereblyekávéjának az árnyékos helyen, sűrűn, bokrosán nőtt vesszőket keresték, mivel azok lassan fejlődven, szívósakká, hajlíthatóbbakká váltak. Ugyanezért a hirtelen nőtt, egyéves hajtások helyett a három-éves, idősebb szálakat választották, tudva, hogy az előbbi *gyenge (slabé)* és törik.

Gyakorlatból ismerték a faszerszámkészítők, hogy a fa nyersen könnyebben hajlítható, mint szárazon, de legjobban bizonyos ideig tartó fonnyasztás után. A hasított ágú villának való fiatal törzseket például egy-két hét szikkasztás után tették a *villahajtóba*. A szuhahutaiak tapasztalata szerint a meleg is fokozza a hajlíthatóságot. Magam is gyakran láthattam, hogy a füstölés során meggörbült szerszámot közvetlenül a munkálat

befejeztekor, azon melegében hajlították vissza. A gereblyekávéát is tűz fölötti felmelegítés nyomán hajlították meg. A vadrózsagallynál ezt a műveletet egy-két napos szikkasztás előzte meg.

Egyes fafélések, a kecskefűz és a rekettye hajtásai nyáridőben nyersen is hajlíthatók, de az így készült káva sohasem olyan jó, mint amit hevítés, *párlítás* után hajlítottak. A főzés is elősegíti a hajlítást. Ezt azonban egyedül a Szuhahután újabb típusú, toldott ágú villáknál alkalmazta az az egy-két ember, aki foglalkozott vele. Leginkább a bükkfát főzték.

A faanyag hibái, különösen a csomók, akadályozzák a hajlítást. Az olyan tárgy pedig, amelyiknél megmunkálás közben egy kisebb szakaszon véletlenül elvágta a fa szálait, *kivették a szálábú*, hajlításkor megpattant, eltört.

Keményység

A fa keménysége, illetve puhasága befolyásolja a megmunkálást. A fa keménységét a szuhahutaiak vélekedése szerint a fa szálainak sűrűsége határozza meg és a sűrűség mértéke fafélésegenként változó. Megítélésünk szerint a legkeményebb a tölgy, mely olyan sűrű, hogy ha meggyalulják, jégsima lesz, a legpuhább fa pedig a hársfa.

Bár a *puha (meké)* fákat könnyebb megdolgozni, a szuhahutaiak inkább a *kemény (tvrde)* fákat használták fel, mivel így kívánta a vevőkörük, minthogy a keményfák tartósabbak és ezáltal mezőgazdasági szerszámnak - mely az itteniek fő terméke volt - alkalmasabbak. Egyébként is tudták, hogy a puhafák sem mind egyformán megfelelőek a feldolgozásra. A középük tartozó égerfának csak az idős példányai közt akad szépen hasadó, szerszámkészítésre jó fa. Ezzel ellentétben a legkeményebb fák egyike, a tölgy kiválóan hasadó.

A szuhahutai megfigyelések szerint az egyes faféléseken belül a szívós egyedek, illetve az egyes fának ilyen tulajdonságú részei egyúttal általában keményebbek is, mint a jól hasadó fák és farészek. A puhább darabok nemcsak, hogy könnyebben hasíthatók, hanem rendszerint megmunkálásuk egésze is könnyebb.

Tartósság

A fa tartóssága kevésbé számított lényeges tulajdonságnak a szuhahutai készítőik szemében. Úgy tartották, hogy az a fontos csupán, hogy a faszerszám *„addig tarcsón csak*,

amíg elaggyák." „Aggyig eltart, míg nekem az ára." -tréfálkoztak. Szerintük még előnyösebb is, ha hamarabb elpusztul, mert akkor a falusiaknak ismét kell venniük belőle és jobban keresik a hutások készítményeit. Az idős Gembiczki Joáhim (1875-1949) - nagy tréfamester - erősítgette: „Ha örökké tartana az ossó, akkor az ossócsinálók miből énének?"

De a maguk számára készített példányoknál is csak másod-, harmadrendű szempont volt a készítőik számára a tartósság. Gereblyébcn, kaszanyélben ők is a könnyűt kedvelték - akárcsak sok vevőjük a környező hegyvidék falvaiban -, úgy vélekedve, hogy majd csinálnak maguknak másikat, ha tönkremegy.

Ha mégis figyelembe vették a faszerszámkészítőik a tartósságot is, az jobbára a vevőknek a nyomására történt. Különösen a fában szegény vidékek vásárlóközönsége kívánta meg, hogy a vásárolt áru hosszú életű legyen, és ragaszkodott az általa legtartósabbnak ismert fafélésekhez. Így például az alföldi vevők a jávor kaszanyélet keresték. Ugyanők a gereblyék közül a gyertyánfa nyelűt választották, nem bánva, ha nehéz is. A gabonatartó szúszékek tartósságára mindenütt sokat adtak, és többnyire úgy rendelték, hogy legalább a lába tölgyfából legyen.

A falukon való árusítás alkalmával szállást adó családoknak, az *üsmérősöknek* is tartósabb fából való tárggyal volt szokás kedveskedni; erre a célra használták fel például a jobb minőségű fák kimaradt darabjaiból esztergált orsókat. Ez egyben reklámcélokat is szolgált, az ajándék munkaeszköz tartós voltát tapasztaló családtagok önkéntes hírverésének köszönhetően.

A különböző faféléseknek a tartóssága is eltérő. A szuhahutaiak a tölgyfa mellett a kőrisfát ítélték a *letkitartóbbnak*, a hársfát a *lethitványabbnak*. Tudták azonban, hogy az azonos faféléseken belül az *erős szálú, szívós* fák rendszerint tartósabbak, mint a jól hasadó, *parázs* példányok. Kapanyelnek - mint mondták - az árnyékos oldalról ajánlatos fát választani, ha azt akarják, hogy hosszú életű legyen.

A szuhahutaiak általános véleményét fejezi ki, miszerint *„az a jobb fa, amit télbe vágnak. December - január - februári vágás, az a letkeményebb, akkor nincs semmi leve, akkor alszik a fa. Az egyszer annyi ideig vagy háromszor annyi ideig tart" -* magyarázta Gembiczki Prófusz Sándor, megemlítve a nyári döntésű fáról, hogy *„nagyon vizes akkor, és hiába, hogy kiszárad, hamarabb megy tönkre"*. Stork István hangsúlyozta, hogy *„a nyáron vágott fa könnyebben törik"*. Szükségből mégis felhasználtak a faszerszámkészítőik nyári vágásút is, ám ilyenkor mindenképpen ajánlatos volt azon nyomban feldolgozni. A gereblyekávának való hajtásokat is, ha nyáron szedték, mindjárt meg kellett *pálítani (opalit'*). A nyáron gyűjtött seprűgallyról is köztudott volt a faszerszámkészítőik körében, hogy *„hamar elkornad"*, és egykönnyen letöredeznek a

gyöngye ágvégek. Mindazonáltal, ha valakinél kifogyott a téli beszerzésű, *kikopott belőle*, mivel a kellő választék érdekében nem mondhatott le a seprűkészítésről, megtette hozzá a nyári szedésű gally is - a vevő kárára.

Víztartalom

A fa víztartalma csupán annyiban érintette a szuhahutaiakat, hogy a felhasogatást követően többé-kevésbé ki kellett szárítani a megmunkálendő darabokat. A nagyon nedves, *mézgás* nyersanyag szárítgatása természetesen több időt kívánt.

Mint már az eddigiekből is kitűnt, a faszerszámkészítők számításba vették a különböző vágású fák száraz vagy nedves voltát. Azt is jól tudták, hogy a rendelkezésükre álló fafélések közül a legvizesebb az égernek a fája, mivel az patak mentén, nedves helyeken nő. Szintén tapasztalhatták, hogy általában véve a fiatal fák mindegyike nedvesebb az idősebbeknél, ám az égerfának még a koros egyedei is erősen vizesek.

Súly

A faszerszámot vásároló vevők többsége legfőképpen az áru súlyát mérlegelte, legalábbis azok, akik a könnyű kaszanyelet, gereblyét vagy orsót keresték. A körültekintőbb gazdák azonban gondoltak a munkaeszközök várható élettartamára is. Ezért ragaszkodtak olyan sokan a jávorfához, mivel az nemcsak könnyű, de tartós is. A bükkfából készült holmi már nehezebb, igaz, kevesebbet is kértek érte. A szuhahutaiak az egészen könnyű hársfából, nyárfából is készítettek szerszámot, bár az ilyenben nem volt sok köszönet, *„olyan mint a korpa, úgy széjjelmege, mint a papír”*. A szuhahutaiak azonban bizvást építhettek tapasztalataikra, arra, hogy mindig akadt vevő, aki úgy vélekedett, hogy nem számít, ha hamarabb pusztul, csak minél könnyebb legyen a szerszám!

Megfigyeléseik alapján tudták a szuhahutaiak, hogy az olyan fa, amelyiknek sűrűn állnak a szálai és a rostok még aprók is, mindig nehezebb, mint a *„ritka, nagy rostú”* fa. Következésképp, amelyik fát nehezen lehet hasítani, az nehéz is. A más összefüggésben már idézett szuhahutai vélemény szerint: *„A bükkfa, amelyik kövér földbe terem, az parázs, könnyő, amelyik köves talajon nő, az sőrő, nehéz acélos. Az abbu készút szerszám is nehezebb.”* Mondják, hogy nehéz a fa tövéből gyártott tárgy is és az északi hegyoldalon vágott fából csinált úgyszintén.

Szín

A fa színe - ugyanígy a rajzolata is - a szuhahutaiak szemében egészen jelentéktelennek számított. Ez alól lényegében csupán a *jávorfa* fehér színe a kivétel, minthogy ezt a fát a fáféleségeket illetően tájékozatlan vásárlók rendszerint éppen a színéről vélték felismerni. Ki is használták tudatlanságukat a faszerszámkészítők, és nemegyszer a vakítóan fehér hársfából készített szerszámot sózták rájuk jávorfából valóként. Mondták, hogy nemegy falusi a világosabb bükkfát is elfogadta jávor gyanánt. A színére hivatkozva tudták eladni a nemigen tartós égerfa szerszámot is *vadcse-resznye*ként az élelmesebb szuhahutaiak.

Maguk számára a készítőknél annyiban volt jelentősége a fák színének, hogy ebből is következtethettek a megmunkálhatóságra. „*A szívósabb fa barna. Ménné jobb, könnyebb a minőség, anná fehérebb*” - mondta Gembiczki Prófusz Sándor.

Finomság

A faszerszámkészítők szemszögéből nézve, a fa finomsága szintén alárendelt fontosságú. A finomabb szerkezetű fákat szebben lehet ugyan kidolgozni, de ez elenyésző előny a fakiválasztás sok más szempontja mellett. Joggal hivatkoztak adatközlőim arra is, hogy bár a jávorfa igen finom szerkezetű, de a hársfa és a nyárfa ugyancsak az. Az apróbb, *babrásabb* tárgyakkal foglalkozó kanálkészítő - a gyűjtés idején egyedül a beteges Stork Antal Kékesi szakosodott erre - ezeket a fákat kedveli.

A fa hibái

Vetemedés

A fa száradásával együtt járó zsugorodás és alakváltozás a szuhahutai készítőknél jóval kevesebb gondot okozott, mint a fűrészelt deszkákból dolgozó faiparosoknak. Ennek oka az, hogy a hutaiak hasított deszkákat használtak, a fűrészelt deszka alkalmazása elenyésző volt.⁶

6. Vö.: 5. jegyzet.

Márpedig a vetemedés hosszirányban elenyészően csekély, és sugárirányban is fele nagyságú csak, mintha érintő irányban vágták volna a deszkát, ahogy az a fűrészelésnél történik. Érintő irányban, *packára*, mint tudjuk, a faszerszámkészítők csak egészen ritkán hasítottak, számolva a nagyobb vetemedés veszélyével is. A vetemedett tárgyra azt mondták a készítők: *meggörbőt, kávában van (sa skriví; do duhi sa skriví)*.

A szuhahutaiak számára világos volt, hogy a vetemedés törvényei az előbbieken a rugalmassággal kapcsolatban elmondottakkal vannak szoros összefüggésben. Gembiczki Honvéd István (sz. 1899) ezeket a törvényszerűségeket így foglalta össze számomra: „*Az olyan fa, amelyik parázsassabb fa, nem szívós, az nem görbül. A szívós görbül. Az öreg fának is az egyik ódala görbül, a másik nem. Az árnyéktú való ódala görbül, a naptú való nem görbül.*”

Hozzátehetjük: tudták azt is, hogy minél fiatalabb a fa, annál inkább vetemedik. Ezért volt az, hogy kaszanyélnek, amelynél igen fontos, hogy egyenes maradjon, sokkal vastagabb fát választottak a készítők, mint az annál alig vékonyabb gereblyenyél számára, mert ennél az utóbbinál nem számított nagy hibának, ha kissé meg is görbült.

A *vógyi fele* is jobban vetemedik a fa. „*A vógyitú má SZÍVÓS, kutyább, nagyobb babra van vele, mé nagyon nehéz kidógozni, aszt mégse olyan szép, meg könnyen is vetemedik.*” Ezért azután a vastagabb fából a *hajátú* vették le a kaszanyelet, a *vógyitú* levőből meg gereblyenyelet, *gereblyepácát* csináltak.

A vékonyabbra hasított fa mindig jobban hajlik, mint a vastagabbra hagyott. Ezt tudva, a fának *szívós* tövéből, még ha akadt is benne jól hasítható rész, csak vastagabb tárgyalkatrészeket, tilóoszlopot, tilótalpat faragtak. Természetesen a fák vetemedése faféleségenként is eltérő, a faszerszámkészítőknek ezt is figyelembe kellett venniük a szükséges fa kiválasztásánál.

A szuhahutaiak nem ismertek olyan eljárást, ami a vetemedést gátolná. Az általuk alkalmazott egybeszerkesztési módok mind olyanok voltak, hogy a fa mozgását ne akadályozzák. A mindig egyetlen darabból kialakított nyeleket viszont, ha az elkészítést követő füstölés során meggörbültek volna, sorra kiegyenesítették.

Szálkásság

A szuhahutai faszerszámkészítők számára ez volt az egyik legtöbb bosszúságot okozó fahiba. A szálkás, *visszás* vagy *viszákos*, *visszákos (ščikovité)*, sőt *erössen visszás (draplavé)* fa *szálai* nem egyvonalban állnak, hanem összevissza nőttek. „*Ere is hasadozik, ára is. Ere is főforgat, ára is.*” – így jellemezték a készítők, mivel az ilyen fa a

megmunkáláskor mindenképpen behasadozik, akármelyik oldalról egyengetik is a kézvonókéssel. A szálkás fából így kétszer annyi időbe tellett a szerszám elkészítése, mint az egyenesen nőtt *szálú, úszta (t'isté)* fából, és ez a munka a készítőt alaposan *hátraveti*. Emellett a *visszás* fa nem is térítette meg a befektetett fáradságot, a belőle készült tárgy felülete szakadozott, egyenetlen lett. Ezért a szuhahutaiak az ilyen fát a lehetőség szerint olyan faszerszámnak használták fel, amelynél a felület simasága a vevő szemében kevésbé volt lényeges. Így például a seprűnyelekhez többnyire az olyan fát vették elő, amit szálkássága miatt tettek félre.

A szálkásságot, mint mondták, rendszerint az élő fának a felületét ért felsebzések okozzák, amelyek a fatest növekedése során belülről kerülnek. Ezért tapasztalhatták a faszerszámkészítők, hogy a magános vagy legelő erdőben álló fáknak a töve mindig szálkás. Említették, hogy a leesett gally helyén is *visszásság* keletkezik, és általában az ágcsomó környékén is ilyen szokott létrejönni.

Megfigyelték a szuhahutaiak, hogy a fiatal fák majdnem mind szálkásak, de öreg korukra ezt a legtöbbjük *elnövi*. A fa *vőgyi* közt is kevés akad, amelyik *tiszta*, az is általában *visszás* szokott lenni. Tudták azt is, hogy vannak fák, amelyek hajlamosak a szálkásságra, így a juhar, a szil, a nyírfa.

Csavarodott növény

Ha a fa rostjai csavarvonalban nőttek, a fa *csavargás (kruté)*, és felhasogatáskor *kajsán hasad (kruto sa sčipe)*, *kajsza (kruté)* deszkát ad. A csavarodott fát nem lehet hajlítással megjavítani, az visszafordul eredeti állásába. Az ilyen fát még akkor sem vágta ki a szuhahutaiak, ha jól hasadt, hacsak nem kisebb tárgyakat akartak belőle előállítani. Ugyanis a hosszabb szerszám esetén a csavarodottság már túl sok nehézséget jelentett volna. Különösen több darabból összetehető tárgynál okozhatott bonyodalmat a csavarodott deszka; a *szekrény* oldalainak készítésénél például sok fejtörést okozott volna a *kajsza deszka* beállítása. A legkevésbé az orsókészítésnél számított ez hibának, sőt a rövid *ossótőkéket* igen gyakran csavarodott növényű égerfából nyerték.

A csavarodott növény okát a szuhahutaiak nem ismerték. Tudták azonban, hogy némely faféleségnél ritka jelenség, míg mások hajlamosak rá. Ismerték, hogy az égerfa majdnem mindig csavarodottan nő, de a szilfánál, vadalmafánál sem ritkaság az így nőtt törzs, és a gyertyánfák közt is találkozni vele. A fák gesztrésze is gyakran csavarodott növényű. Úgy mondták: „*A vőgyitű való fát nehéz kidolgozni rendszeren, mé valamerre vót csavarodva a fa kicsi korában, a vőgyi arra fele szolgál.*”

Repedések

Különböző okok következtében a fán repedések keletkezhetnek. A repedés gyakran a fa külső részén látható hosszirányú, mély *zsilip*, *nyílás* (*pást*). Ez pedig lehet *egyenes zsilip* (*rovní pást*) vagy *csavargás zsilip* (*krutlaví pást*), esetleg kisebb *repedés*, *gerezd* (*pukanec*). De lehet a fának belülről, a bélből kiinduló repedése is, a bélrepedéses fára a szuhahutaiak azt mondták, hogy *darabokra van hasadva* (*na stvr'ki je roščipene*). A gyűrű alakban megrepedt fának, *amelynek „karikába éválik a közepe”*, a neve: *bozás* (*bozašisté*). A gyűrűs repedésről említik, hogy többnyire fagyásnak a következménye. A belső repedések általában külsővel párosulnak, így a faszerszámkészítők többnyire a még lábön álló fán. kívülről felismerhették.

Vannak faféleségek, amelyek hajlamosak a repedésre. A bükk, a szuhahutaiak legfontosabb szerszámfája is könnyen repedezik. *Bozás* viszont a tapasztalataik szerint leginkább az általuk kevésbé használt cserfatörzsek között szokott lenni. A csavarodott fának szinte állandó velejárója a repedezés is, többnyire mély *zsilipek* csavarognak a törzs körül. A *szívós* fa is repedezik, de hozzáteszik, hogy viszont a *parázs* fa, no meg a korhadtt, könnyen török.

A mélyen repedt fát a szuhahutaiak nem vágták le. Azonban a fán döntés után is keletkezhetnek repedések. Oka többnyire a túl gyors száradás, és ennek az elkerülésével lehetett megelőzni a bajt. Egyesek szerint a tavaszi, nyári vágású fák hajlamosabbak a repedésre, mások szerint azonban ez nem áll.

A fán látható repedések hasznos segítséget nyújtottak a szerszámnak való fa kiválasztásakor. Ha a *zsilip*, *gerezd* egyenes, akkor biztos lehetett a háziiparos a fa alkalmaságában, abban, hogy egyenesek a *szálai* és jól is fog hasadni, míg a tekergős *nyílás* elárulta a csavarodott növést.

Csomók

A fatörzsben levő ágkiindulások csomót képeznek, gáncsot vagy gáncsot (*hrča*), az ilyen fára azt mondták: *gancsos* (*hrčaté*). Ezek lehetnek kisebbek, nagyobbak és vagy a fa rostjaival megegyező színűek, az ilyen a *fehér gáncs* (*bíla hrča*), vagy sötétesek, ennek neve: *fekete gáncs* (*černa hrča*). A csomós fa feldolgozáskor sokszor kihal a *gáncs* mellett, az ilyen fát úgy nevezik szlovákul: *vitrechnuté*. Az olyan fa, amelyikben csomó van, hajlításakor esetleg eltörhet, tehát a faszerszámkészítők nem szívesen használták. De a vevők is *hátrásztatták* a *gancsos* fából való árut, különösen amelyikben *fekete gáncs* látszott; ők is az elpattanástól féltek. Ezért a szuhahutaiak lehetőség szerint csak

csomómentes fából dolgoztak. A fát feldaraboláskor úgy osztották be, hogy az ágkiindulások hulladékba essenek. Ha pedig kisebb ágképződmény benne maradt a feldarabolt fában, az azt magába foglaló deszkát ennek megfelelően megrövidítették, illetve, ha így túl kurta lett volna a további feldolgozáshoz, egyszerűen kihagyták a megmunkálásból.

Fodros növés

Az olyan fára, amelynek a rostjai hullámosan nőttek, a szuhahutaiak azt mondták: *hublikos, güdrös, habos (habošisté)*. „Hublikos a fa a gáncs mellett, ha güdrösen hasad, messze kezdi a güdrösséget.” Egyes fáknál az egyik ágcsomó mellől kiinduló hullámosság leér a másik csomóig vagy a fodrosság *visszás* részben folytatódik. A hullámos fafelületet nem lehetett szépen megmunkálni. Ha megfaragták, át kellett vágni a fa rostjait, de így az anyag szilárdsága csökken. Ezért csakis vastagabb tárgyakat, tárgyrészeket lehetett készíteni belőle, például tilóoszlopot, tilótalpat, kovászkavarót, ezeket is vasko-sabbra hagyva.

Egyes fák hajlamosak a *habos* növésre, mint például a juharfa. Ezzel a fával, mondják, gyakran becsapódott a készítő, mivel a lábon álló ilyen fáknak a kérge hullámos növés esetén is sima, „*csak mikó főhasíttya. akkó lepődik meg.*”

Meg kell jegyezni, hogy saját háztartásuk részére készített, újabb divatú tárgynál, így nevezetesen egy 1940-ben faragott bölcső esetében,⁷ kimondottan díszítő céllal is alkalmazták a jávorfa habos darabjait.

Görbe növés

A görbeség a szuhahutai fafeldolgozásban nem jelentett hibát, sőt előnyösen tudták hasznosítani. Mivel a munkához maguk választották meg a fát, a készítmények többségéhez egyenesen nőtt példányokat szereztek be, ám egyes meghatározott célokra viszont eleve *görbe* vagy *görbésfákat* kerestek. Így *kaszakocsnak* a megfelelően hajlott ágrész volt a lehető legalkalmasabb. Az első világháború körüli évekig előállított hasított ágú villához is lehetőleg olyan fa kellett, melynek *görbés a töve*. Nagyobb fának az alkalmasan görbülő töréséből vágták ki az első világháború idejéig ugyancsak nagy számban készített *szérűsgereblyének* vagy *görbefogú, nagyfogú, ötfogú, rugós gereblyének (humené hrable, krivozubé hrable)* a fogait.

7. K. CSILLÉRY Klára: A Bútor- és Világítóeszköz Gyűjtemény. In.: Ifj. KODOLÁNYI János (szerk.): A Néprajzi Múzeum 1966. évi tárgygyűjtése. Néprajzi Értesítő XLIX. (1967), 294. old. 20. kép.

Túlnövésék

A különböző túlnövésék, rákosodások, *kinyövésék* a szuhahutai tapasztalat szerint a fa rostjainak a rendellenes növéssel szoktak együtt járni. Az ilyen fa általában *rossz, erős*, nem próbálkoztak hát vele. Ha már látták, hogy a fa ága *bunkósan van kinyőve*, nem vágták le a fát.

Korhadás, fülledés

A gombáktól megtámadott, korhadt, fülledt fát a szuhahutaiak sokféle elnevezéssel illették: *fútt, rőkönnyödött, reves, ékóródott, mekkorhogyott, kór, (skrechnuté)*. Az ilyen fának a *fehérjén* elszíneződést, márványos rajzolatokat lehet látni, ezért azt mondták rá: *barkás (barkavé)*. Ha fa *befúlik, ékóródik, mekkorhogyik*, ekkor már nem hasad, hanem töredezik, és a feldolgozása nehéz.

Különösen gyakori a gombásodás a bükkfánál. A szuhahutaiak ezért a szerszámnak döntött fatörzseket lehetőleg minél hamarabb feldolgozták, hogy a befülledést megelőzzék. Ha nem lett volna mód azonnal sort keríteni az egész faanyagra, fel lehetett hasogatni a készítendő tárgyaknak megfelelően, ám ez meg az elgörbülés veszélyével járt. Néha akkor szánta csak rá magát a faszerszámkészítő egy-egy tőke felhasogatá-sára, amikor már látta rajta, hogy *régi fa*. A lekérgezés azonban nem volt szokásban, bár akadt, aki az előre láthatóan hosszasan tárolandó fa esetében megtette, hogy „*ne rőkönnyögyön és ne repeggyen el*”. Stork István tapasztalatai szerint így tíz évig is eltartható a bükkfa. A nyári vágásúaknál azonban ezt nem lehet megtenni; mint mondja, az ilyen, ha nem dolgoznák fel, egy év alatt, sőt esetleg már fél év alatt is tönkremenne.

Habár a szuhahutaiak saját érdekükben természetesen mindent megtettek, hogy a beszerzett faanyagot megkíméljék a gombásodástól, mégis volt egy ezzel merőben el-
lentétes gyakorlatuk is, amikor bizonyos fákat maguk tettek ki fülledésnek - és ez egészen 1950-ig, addig amíg az erdőszet lőmestert nem kapott, érvényben maradt. Erre olyan öreg, nyolc-tíz méteres vagy annál is magasabb fa levágásakor került sor, amelyik vagy olyan vastag volt, hogy a hutaiak a kézi szerszámaikkal nem tudták feldarabolni, vagy olyan *erős, csúnya, gancsos*, hogy ezért voltak képtelenek elbánni vele. Ezt ott-hagyták két-három évig ledöntve, *omlást hagytak*, hogy *megrőkönnyögyön*, és amikor *fulladásnak indult, eresztett magán*, akkor álltak neki ismét. Az ilyen fa neve: *omlás*.

Az *omlásbú való* fának a *tiszta*, jól hasadó részeiből szénvonót, sütőlapátot, zsámolyt készítettek; főként olyan tárgyakat tehát, amelyekhez széles deszka kellett, mindazonáltal a használatban nem voltak túl nagy erőfeszítésnek kitéve. Az ilyen tár-

gyakat rendszerint olcsóbban adták, mint az egészséges fából valókat, mivel ezek könnyen törtek. Ezt azonban sok vevő nem tudta, így hát az olyan példányokat, melyek korhadt volta a füstölés után már kevéssé volt észlelhető - *befogja a füst* - a készítőik igyekeztek teljes értékűekként továbbadni.

Állati kártevők rongálása

A feldolgozásra kerülő fa közt nemegyszer akadt rovarrágott is. Többnyire a tőrész szokott ilyen lenni; különösen az égerfánál gyakoriak a sejtekkel kitöltött, sötét színű, rovarrágott foltok. Az ilyen fa neve: *mákos, zabos (flekovité)*. Jelentéktelen hiba, bár úgy mondták, hogy ilyen fáknak is nehezebb a megmunkálása. A vásárlók nemigen kifogásolták.

A szú kártétele inkább a vevőket érintette. A szuhahutai készítőik úgy tudták, hogy a nyáron vágott fába „*hamarabb esik bele a szóbogár*”, és a tárolandó fa kérgének a levevése megvéd ellene, mivel „*azon nevededik a szóbogár*”. A tárgyaknak az elkészítés utáni füstölése a szuvasodás ellen is hivatott volt védeni.

Kenntnisse über die Eigenschaften des Holzes bei den Holzgeräterzeugern von Mátraalmás (Szuhahuta)

Das Material der Arbeit wurde von der Verfasserin 1948/49 in dem in Nordungarn, im Mátra-Gebirge, liegenden Dorf zu Einer Monographie über die örtliche holzbearbeitende Heimindustrie gesammelt. Um die Zeit beschäftigten sich in diesem kleinen Dorf 42 Personen, beinahe die gesamte männliche Bevölkerung, mit der Verfertigung von Holzwerkzeugen. Die Eigenschaften des von ihnen bearbeiteten Holzmaterials waren allen annähernd in gleichem Grade bekannt, Unterschiede gab es aber in der Fähigkeit, das Wissen praktisch anzuwenden. Die vorliegende Arbeit vermittelt in der Einführung Kenntnisse über die Teile des Holzes. Im weiteren legt sie die Kenntnisse in bezug auf die nützlichen Eigenschaften bzw. Fehler des Holzes, in einer Gruppierung gemäß ihrer Wichtigkeit für die Holzgerätmacher dar. Da in der Ortschaft die Muttersprache Slowakisch ist, sind neben den von ihnen gebrauchten ungarischen mundartlichen Terminologien in Klammern auch die von ihnen angegebenen slowakischen Entsprechungen angeführt.